

ВИЗНАЧЕННЯ СТАНУ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДСТАВ ВИНИКНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ЗА РИМСЬКИМ ПРИВАТНИМ ПРАВОМ

Питання визначення підстав виникнення цивільних прав та обов'язків (юридичних фактів цивільного права) традиційно вважаються в юриспруденції одними з найбільш важливих як у теоретичному, так і практичному значенні, оскільки від визначення поняття та кола таких підстав у кінцевому підсумку залежать можливості належної реалізації та захисту зазначених прав.

Актуальність відповідної проблематики підсилюється тією обставиною, що цивільне законодавство (ст. 11 ЦК України) не встановлює вичерпного переліку підстав виникнення цивільних прав і обов'язків, що зумовлює необхідність визначення методологічних основ його подовження, використання, розширення тощо.

У цьому контексті важливим є аналіз вивчення підстав виникнення зобов'язань за римським приватним правом, де свого часу було закладено підвалини сучасного розуміння їх сутності.

При цьому, оскільки самі римські правознавці, надаючи перевагу вирішенню практичних питань, так і не створили цілісної теорії юридичних фактів, важливе значення має дослідження більш пізніх інтерпретацій положень римських першоджерел у цій галузі.

Слід зазначити, що питання встановлення рівня дослідження романістами проблематики юридичних фактів у римському приватному праві тільки частково були предметом спеціальних наукових розвідок.

Зокрема, серед праць, де розглядалася бібліографія у цій галузі, можна назвати кандидатську дисертацію О. Д. Кутателадзе, який у контексті огляду літератури, що стосується проблематики підстав виникнення зобов'язань взагалі, розглядав також і ті праці, які були присвячені вивченню підстав виникнення зобов'язань за римським приватним правом [1].

Таким чином, рівень дослідження стану наукових розвідок у галузі римського права стосовно підстав виникнення цивільних прав і обов'язків слід визнати недостатнім, що зумовлює доцільність спеціального розгляду відповідних питань.

Приступаючи до аналізу літератури із зазначеної проблематики, слід зазначити, що практично в усіх навчальних виданнях констатується наявність у римських правознавців достатньо стабільного бачення системи підстав виникнення зобов'язань, яка ґрунтується на, так званій, «*summa divisio*» — «головному поділі» зобов'язань на такі, що виникають або з контрактів, або з деліктів, або з нібито контрактів, або з нібито деліктів. При цьому деякі автори цією констатацією і обмежуються, переходячи до розгляду конкретних видів зобов'язань, прав і обов'язків їх учасників тощо.

Разом із тим, у деяких наукових працях, підручниках та посібниках питання підстав виникнення зобов'язання розглядаються більш ґрунтовно, що дало можливість їх авторам зробити досить оригінальні висновки.

Зокрема, з тих праць, де розглядаються підстави виникнення зобов'язань у римському приватному праві, на увагу заслуговують твори І. Б. Новицького, І. С. Петерерського, Й. О. Покровського, О. А. Підпригори, Є. О. Харитонова та деяких інших авторів.

Оригінальну позицію стосовно характеристики підстав виникнення зобов'язань займав відомий фахівець у галузі цивільного та римського права Й. О. Покровський.

Ґрунтуючись на аналізі історичних матеріалів та римських першоджерел, він прийшов до висновку, що спочатку правового значення набула не така звична, навіть традиційна, підстава виникнення зобов'язань, як контракт, а делікти, появу котрих він відносить до тих часів, коли держава воліла не втручатися в стосунки приватних осіб, а зобов'язання з'явилися як результат врегулювання відносин приватної помсти з боку потерпілого. Легітимуючи такі відносини і прагнучи замінити приватну помсту обов'язком правопорушника сплатити майнове відшкодування, римська держава, тим самим, сприяла появі категорії зобов'язань, що виникають з деліктів (правопорушень).

Обстоюючи зазначений висновок, Й. О. Покровський наголошував на тому, що першими виникли зобов'язання саме із деліктів, а вже пізніше з'явилися контракти, до яких з часом додалися пакти [2].

Ця позиція отримала підтримку й у сучасній романістичній літературі. Так, Є. О. Харитонов, порівнюючи визначення зобов'язань та характеристику підстав їх виникнення, вміщені у Дигестах Юстиніана з відповідним визначенням, що міститься у Інституціях І'ая, на підставі проведеного аналізу приходять до висновку, який слідус з наукових розвідок І. Покровського, згідно якому однією з перших за часом підстав виникнення зобов'язань слід вважати делікти. Договори, як підстава виникнення зобов'язань, з'являються пізніше.

Якщо Закони XII таблиць знали лише три підстави виникнення зобов'язань (*delictum, nexum, legata*), зазначає Є. О. Харитонов, то після Закону Петелія, вже у республіканський період, з'являються *stipulatio, mutuum* та інші договори. Таким чином, загальне поняття зобов'язань та підстав їхнього виникнення на цей час вже було сформульоване і почалось формування системи контрактів, як головної підстави виникнення зобов'язань [3].

Дещо інакше підходив до вирішення цього питання відомий романіст І. Б. Новицький. Досліджуючи підстави виникнення зобов'язань, він зазначав, що основний поділ за цим критерієм може бути зведеним до протиставлення зобов'язань із договору зобов'язанням із правопорушення. Саме такий поділ є основним. Однак він не є достатнім, не охоплює усіх випадків виникнення зобов'язань. Тому римські правознавці, на його думку, змушені були доповнити класифікацію такими підставами виникнення зобов'язань, як квазі-контракти і квазі-делікти [4].

Значну увагу питанням дослідження зобов'язань та підстав їх виникнення при-

діляв О. А. Підпригора. Підставами виникнення зобов'язань він називав договори, ніби договори, делікти, ніби делікти. Звідси виводився й основний поділ зобов'язань: зобов'язання, що виникають з договорів; зобов'язання, що виникають ніби з договору; зобов'язання, що виникають делікту; зобов'язання, що виникають ніби з делікту [5].

Логічним продовженням наукового дослідження категорії зобов'язань у римському праві, і, зокрема, підстав їхнього виникнення став спільний підручник О. А. Підпригора та С. О. Харитонова «Римське право», де вперше в українській романистичній літературі комплексно висвітлюються загальні положення категорії зобов'язань та підстав їхнього виникнення.

Порівнюючи визначення зобов'язань, які дійшли до нас від римської юриспруденції у кількох варіантах: «Зобов'язання є правовими ланцюгами, що примушують нас щось виконати відповідно до законів нашої держави» (Д. 1. 3. 13), «Значення зобов'язання полягає не в тому, щоб зробити нашим який-небудь тілесний предмет або який-небудь сервітут, а щоб зв'язати перед нами іншого, аби він нам щось дав, зробив або надав» (Д. 44. 7. 3), автори виводять наступне визначення аналізованої категорії: «Зобов'язання — це правове відношення, внаслідок якого одна сторона (кредитор) має право вимагати, щоб друга сторона (боржник) що-небудь зробила (*facere*), дала (*dare*) або надала (*praestare*). Боржник зобов'язаний виконати вимогу кредитора» [6].

На увагу заслуговує також підручник Д. В. Дождева, де автором окремо розглянуто категорію юридичних фактів у римському праві, що загалом є нетиповим для радянської та пострадянської романистичної літератури.

Д. В. Дождева, визначаючи поняття юридичних фактів, відносить до них будь-які явища, що мають юридичне значення, тобто тягнуть виникнення і зміну у правах і обов'язках суб'єктів обігу. Поміж юридичних фактів він вирізняє події і акти, тобто діяння людей, що вчиняються ними свідомо [7].

Загалом, запропоноване ним бачення системи юридичних фактів за римським правом разюче нагадує сучасну концепцію юридичних фактів у цивільному праві, як системи підстав виникнення цивільних прав і обов'язків.

Як згадувалося вище, досить детально література з питань виникнення зобов'язань за римським приватним правом проаналізована у дисертації О. Д. Кутателадзе [8].

Пропонуючи розрізняти у розвитку інституту зобов'язань римського права два основних етапи (етап формування зобов'язального права; етап існування сформованої системи зобов'язань), він, разом із тим, вважає, що у розвитку концепції підстав виникнення зобов'язань доцільно виокремлювати не два, а три етапи, що пояснюється трансформаціями позиції римської юриспруденції з цього питання.

При цьому слушно наголошується що, відповідно до основного поділу зобов'язань римського права (*summa divisio*) в залежності від підстав їхнього виникнення, закріпленого в Інституціях Юстиніана, основними видами зобов'язань вважалися: зобов'язання, що виникають з контрактів (договорів); зобов'язання, що виникають з квазі-контрактів (нібито договорів); зобов'язання, що виникають

з деліктів (правопорушень); зобов'язання, що виникають з квазі-деліктів (нібито правопорушень) [9].

Автор критикує позицію, яка існує в літературі, згідно якій виникненням чотирьохчленної класифікації підстав зобов'язань римське приватне право завдячує «прагненням до симетрії кодифікаторів Юстиніана» [10], і зазначає, що такий висновок здається недостатньо обґрунтованим з низки причин, серед яких головними були такі.

По-перше, тяжіння до довершеності класифікацій, («тяжіння до симетрії») було властиве не лише правознавцям Східної Римської (Візантійської) імперії, (яких не точно іменувати «кодифікаторами Юстиніана», бо їхнім завданням була, головним чином, не кодифікація, а систематизація римського права), але й давньоримським правознавцям класичного, і навіть, докласичного періодів. [11]

По-друге, члени комісії Трибоніана не мали права керуватися своїми власними бажаннями чи уподобаннями, оскільки характер їхніх «систематизаційних» дій був чітко визначений конституціями Юстиніана I. Надане їм право на інтерполяції полягало у можливості змінювати термінологію, але аж ніяк обирати систему та зміст матеріалу першоджерел [12].

На підставі аналізу цих обставин, пропонується висновок, згідно якому створення чотирьохчленної класифікації підстав зобов'язань було не результатом свавільних дій правознавців -«кодифікаторів» Юстиніана, а швидше фіксацією тих положень і тенденцій, що почали формуватися у післякласичному римському приватному праві, але не набули довершеності через занепад правової думки того періоду, який відбувався у контексті загального занепаду культури не тільки Західної Римської імперії [13], але усього античного світу [14].

У підсумку О. Д. Кутателадзе приходять до висновку, що, хоча римському приватному праву відомі були чотири підстави виникнення зобов'язань: контракти, делікти, нібито контракти, нібито делікти, але з врахуванням перебігу процесу формування системи підстав виникнення зобов'язань за римським приватним правом при дослідженні останніх здається доцільним вважати визначальною категорією деліктів, потім — категорією контрактів, а вже надалі — інші підстави (нібито контракти і нібито делікти) виникнення зобов'язань. [15]

Крім загальних досліджень питань виникнення зобов'язань за римським приватним правом, являють інтерес також наукові розвідки окремих підстав виникнення зобов'язань у цій правовій системі.

Зокрема, поміж досліджень окремих підстав виникнення зобов'язань у римському праві, заслуговують на увагу науковий аналіз поняття *contractus* у римському докласичному праві, здійснений С. Ю. Седаковим [16] та поняття *delictum*, зроблене С. Д. Русу. [17]

Наукова розвідка С. Ю. Седакова присвячена як дослідженню періодизації римського договірної права, так і питанням визначення самої категорії «*contractus*».

Зокрема, значну увагу автором приділено аналізу поняття «*contractus*», у аналізі якого автором виокремлюється декілька аспектів. По-перше, це встановлення самого визначення (або розуміння) поняття та відповідного терміну, по-друге, до-

слідження його застосовування до певних стадій розвитку права, по-гріє, аналіз питання щодо того, які інститути зобов'язального права можна вважати контрактами.

Для досягнення поставленої у розвідці мети С. Ю. Сєдаков детально аналізує визначення даної категорії у джерелах різних епох, зазначаючи при цьому, що юридичний зміст у іменник «contractus» лише на початок класичного періоду він став юридичним терміном і поняттям.

Загалом слід зазначити, що аналізована наукова розвідка є цікавою і корисною у теоретичному плані, але для дослідження лише однієї з підстав виникнення зобов'язань — договору.

С. Д. Русу детально аналізує поняття деліктів і розглядає їх значення, як підстави виникнення цивільних прав і обов'язків, і приходять до висновку, що зазначена група юридичних фактів формувалася під сильним впливом положень публічного права, що відображало особливості розвитку римського права на тому етапі його трансформацій [18].

Крім того, розглядали деякі проблеми підстав виникнення зобов'язань також і деякі сучасні зарубіжні автори [19].

Разом із тим, слід зазначити, що переважна більшість, як вітчизняних так і зарубіжних, дослідників обмежувалася розглядом лише підстав виникнення зобов'язань за римським правом і практично не приділяла уваги аналізу підстав виникнення прав і обов'язків у інших типах правовідносин.

Таким чином, можна зробити висновок, що питання визначення і характеристики підстав виникнення цивільних прав і обов'язків (юридичних фактів) за римським правом залишаються дослідженими недостатньо.

Отже, існує нагальна необхідність вивчення підстав виникнення цивільних прав і обов'язків (юридичних фактів) за римським приватним правом, аналізу критеріїв класифікації та встановлення специфіки окремих видів юридичних фактів.

Зберігається також доцільність подолання прогалин у вивченні поняття, сутності та класифікації юридичних фактів і на цьому підґрунті характеристики окремих видів юридичних фактів у контексті встановлення їх значення як підстави виникнення цивільних правовідносин.

Література

1. Кутагеладзе О. Д. Підстави виникнення зобов'язань за римським правом і сучасним цивільним законодавством України. Дис... канд. юрид. наук. — Одеса, 2006. — С. 40-86.
2. Покровский И. А. История римского права. — СПб., 1998. — С. 384.
3. Харитонов Е. Категория обязательств в римском частном праве // Юридический вестник. — 1997. № 1. — С. 105-108.
4. Новицкий И. Б. Основы римского гражданского права. Учебник. Лекции. — М.: Издательство «Зерцало», 2000. — С. 119.
5. Підпригора О. А. Римське приватне право: Підручник. — Вид. 3-тє, перероб. та доп. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. — С. 260.
6. Підпригора О. А., Харитонов С. О. Римське право: Підручник. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — С. 349-350.
7. Дождев Д. В. Римское частное право. Учебник для вузов / Под ред. В. С. Нерсесянца. — М.: Издательская группа ИНФРА М — НОРМА, 1996. — С. 117.

8. Кутателадзе О. Д. Підстави виникнення зобов'язань за римським правом і сучасним цивільним законодавством України. Дис... канд. юрид. наук. — Одеса, 2006.
9. Інституції Юстиніана. III. XIII. 2.
10. Основы римского частного права: Учебное пособие / Слипенченко С. А., Смотров О. И., Кройтор В. А., Шишка Р. Б. Под ред. Слипенченко С. А., Смотров О. И. — Харьков: Эсенада, 2004. — С. 120.
11. Азаркин Н. М. Всеобщая история юриспруденции. Курс лекций. — М.: Юрид. лит., 2003. — С. 128–135.
12. Харитонов Т. Е. Систематизація права у Візантійській імперії у першій половині VI ст. н. е. (Систематизація Юстиніана). Дис... канд. юрид. наук. — Одеса, 2003. — С. 70–83.
13. Ферреро Г. Величие и падение Рима. — Кн. 1 /Пер. с итал. — СПб.: «Наука», 1998. — С. IX, 2.
14. Джонс А. Х. М. Гибель античного мира. — Ростов н/Д: Издательство «Феникс», 1997. — С. 500–539.
15. Кутателадзе О. Д. Підстави виникнення зобов'язань за римським правом і сучасним цивільним законодавством України. Дис... канд. юрид. наук. — Одеса, 2006. — С. 85–86.
16. Див.: Седаков С. Ю. Понятие contractus в римском предклассическом праве // Древнее право. — М.: Издательство «Спарк», 1997. — С. 49–55.
17. Русу С. Д. Поняття деліктних зобов'язань у римському приватному праві// Актуальні проблеми держави і права. Зб. наук. праць. — Вип. 23. — Одеса: Юрид. літ., 2004. — С. 107–113.
18. Русу С. Д. Поняття деліктних зобов'язань у римському приватному праві// Актуальні проблеми держави і права. Зб. наук. праць. — Вип. 23. — Одеса: Юрид. літ., 2004. — С. 113.
19. Див.: Wolodkiewicz W., Zablocka M. Prawo rzymskie. Instytucje. — Warszawa: C. H. Beck, 1996; Маленица А. Римско право. — Нови Сад, 1999; Kremer A. Kontrakty nienazwane w prawie rzymskim w świetle kasyistyki. Krakow, 1991; Sosniak M. «Contractus» prawa rzymskiego. Prace Naukowe Uniwersytetu Slaskiego Nr. 782 Studia juridica Silesiana. — T. II. — 1986, s. 7–35; Zimmermann R. The law of obligations: Roman foundations of the civilian tradition. — Cape Town: 1990.

УДК 347.451(477)

С. В. Резніченко

РОЗВИТОК ФРАНЧАЙЗИНГУ В УКРАЇНІ ТА РИЗИК, ПОВ'ЯЗАНИЙ З ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯМ

Франчайзинг є одним із ефективних, а також поширених засобів ринкового механізму. Згідно оцінки Міністерства економіки сьогодні в Україні підписано більше сотні франчайзингових контрактів, третина яких розміщена на ринку нафтопродуктів, ще чверть — у системі fast food. Наймогутніші франчайзери — «McDonald's», «Кодак», «Фуджі», «Білла», «ЛУКОЙЛ — Україна», «Швидко», «Довгань — Україна» та ін. є не дочірніми підприємствами, або філіями, а діючими під маркою правоволодільця вітчизняними підприємствами.

Така форма бізнесу розповсюджена у багатьох сферах економіки розвинених і східноєвропейських країнах. Від 30 до 40 відсотків роздрібного продажу припадає на франчайзингові фірми. Система франчайзингу є одним з головних шляхів утворення внутрішніх структурних мереж, у межах яких відбувається становлення стійких зв'язків як між малими фірмами, так і між ними та великими підприємствами. Франчайзинг інтегрує всі елементи бізнес-плану: фінансові, юридичні, орендні, а також представництва і реклами. Держава, стимулюючи формування